

Жалилова Н.К.

ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ЖОЛ МЕНЕН ДАН ӨСҮМДҮКТӨР ЛЕКСИКАСЫНЫН ЖАСАЛЫШЫ

Жалилова Н.К.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ ПУТЬ СОЗДАНИЯ СЛОВАРЯ ЗЕРНОВЫХ КУЛЬТУР

N.K. Zhalilova

LEXICO-SEMANTIC PATH CREATING A DICTIONARY OF GRAIN CROPS

УДК: 81'373

Тилдеги сөз жасоо процесси тынымсыз жүрүп тура турган процесс болуп саналат. Ал адамдын аң-сезимине баш ийбей, акырындык менен өзүнөн-өзү эле боло берчү кубулуш. Тилдин өсүп-өнүгүшү мыйзам ченемдиктери мына ушундай. Элдер эч бир башка эл менен карым-катышта болбой жалгыз өзүнчө жашабайт. Ар кайсы мезгилдерде ар кандай себептер менен түрдүү элдер менен коңшу жашашы, кайсы бир элдин өкүлдөрү менен экономикалык же саясий байланыштарда да болушу мүмкүн. Мына ушундай себептер менен тил башка тилдер менен ар кайсы убактарда карым-катыштарда болуп, билинбестен эле сөз алышып, сөз беришип, кабыл алынган сөздөр пайда болуп, андан соң алардын жаңы маанилери жаралат. Айрым сөздөрдүн мезгилдер өтүп, элдин жаңы кесиптер менен иштеп эмгектенгендигинин натыйжасында башка маанилерде колдонула башташы менен, башкача айтканыбызда, сөз жасоонун лексика-семантикалык жолу менен жаңы маанидеги сөздөр пайда болгон. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасындагы дан өсүмдүктөрүнө байланыштуу лексиканын калыптанышында да сөз жасоонун ушул ыкмасы, лексика-семантикалык ыкма менен жасалган сөздөр да бар. Аталган макалада лексика-семантикалык жактан маанилери кеңейип, кесиптик лексиканын дыйканчылык тармагына өтүп калган сөздөргө талдоо жүргүзүлдү. Жыйынтыгында, дыйканчылык, анын ичинен дан өсүмдүктөр лексикасына байланыштуу сөздөрдүн сөз жасоонун морфологиялык, синтаксистик жолу сыяктуу эле лексика-семантикалык жолу менен пайда болгон сөздөрдүн да бир топ экендиги байкалды.

Негизги сөздөр: сөз жасоо, лексика-семантика, дан өсүмдүктөрү, боо, кайрак, кош, кулак, талкан, топон, урук.

Процесс словообразования в языке - непрерывный процесс. Это постепенное, спонтанное явление, не подчиняющееся чловеческому сознанию. Это законы развития языка. Люди не живут одни, не контактируя с другими людьми. В разное время они могут жить бок о бок с разными народами по разным причинам и могут иметь экономические или политические связи с представителями одной нации. По этим причинам язык взаимодействует с другими

языками в разное время, неосознанно передает, обещает и принимает слова, а затем возникают новые значения. Со временем некоторые слова стали употребляться в разных смыслах в результате появления новых профессий, иными словами, в лексико-семантическом способе словообразования появились слова с новыми значениями. В профессиональной лексике кыргызского языка при формировании лексики, относящейся к злакам, также присутствует этот способ словообразования, слова, составленные лексико-семантическим методом. В статье анализируются лексические и семантические значения слов, которые расширились в области профессиональной лексики в области сельского хозяйства. В результате было замечено, что слова, относящиеся к сельскому хозяйству, в том числе зерновые, имеют много лексических и семантических слов, а также морфологические и синтаксические способы словообразования.

Ключевые слова: словообразование, лексико-семантический, злаковые, верёвка, точильный брусок, плуг, ухо, толокно, мякина, семена.

The process of word formation in a language is a continuous process. This is a gradual, spontaneous phenomenon that does not obey human consciousness. These are the laws of language development. People do not live alone without contact with other people. At different times, they may live side by side with different peoples for different reasons and may have economic or political ties with representatives of the same nation. For these reasons, language interacts with other languages at different times, unconsciously conveys, promises and accepts words, and then new meanings arise. Over time, some words began to be used in different senses as a result of the work of people in new professions, in other words, words with new meanings appeared in the lexical-semantic way of word formation. In the professional vocabulary of the Kyrgyz language, when forming vocabulary related to cereals, there is also this way of word formation, words composed by the lexico-semantic method. The article analyzes the lexical and semantic meanings of words that have expanded in the field of professional vocabulary in the field of agriculture. As a result, it was noticed that words related to agriculture, including cereals, have many lexical and semantic

words, as well as morphological and syntactic ways of word formation.

Key words: word formation, lexico-semantic, cereals, rope, whetstone, plow, ear, oatmeal, chaff, seeds.

Ар кандай тилдин лексикасында мезгил өткөн сайын жаңы сөздөр жаралып толукталып, айрым бир аз колдонулган сөздөрдүн бара-бара колдонуудан чыгып унутулуп калышы сыяктуу көрүнүштөр боло берет. Белгилүү тилчи окумуштуу, тилдин "...сөздүк составы лексиканын өтө өзгөрмөлүү бөлүгү болуп эсептелет. Дааналап айтканда, сөздүк состав башка тилдерден кирген сөздөрдүн эсебинен тынымсыз өнүгүп, байып турат. Ошол эле учурда, тескерисинче, тилде мурдатан колдонулуп келе жаткан айрым сөздөр колдонуудан чыгып, архаизмге айланат" [1,151-б.], деп жазган. Тилдин лексикалык составы өзүндөгү сөз жасоо жолдору аркылуу да толукталып байый берет. Ошол эле окумуштуу кыргыз тилинин лексикологиясы окуу китебинде тилдин ички мүмкүнчүлүгү, сөз жасоочу мүчөлөрдүн мүмкүнчүлүгү менен да сөздөр жасалып, лексика байый бере турганы тууралуу да жазган.

Кыргыз тилинин лексикасынын бир катмары болуп эсептелген кесиптик лексикасы, анын ичинде дан өсүмдүктөрүн өстүрүүгө байланыштуу лексика, ошентип, кылымдар бою жаңы сөздөрдүн жасалышы жана башка тилдерден сөздөрдү өздөштүрүп кабыл алуулардан улам толукталып, байып келе жатат. Демек, тилдин жалпы лексикасындай эле кыргыз тилиндеги дан өсүмдүктөрүнө байланыштуу сөздөр сөз жасоо жолдору менен толукталып өзүнүн калыптануу процессинин улантылып келе жатканын белгилөөгө болот.

Жалпы тил илиминде сөз жасоо акыркы кылымдардан баштап лингвистиканын өзүнчө бир чоң бөлүмү катары каралып, изилденип, окутулуп келе жатат. Академик Б.М. Юнусалиев кыргыз тилинин лексикасы боюнча жазган фундаменталдык изилдөө китебинде тилдин өсүп-өнүгүшүндө сөздөрдүн жасалышына чоң маани берген [2].

Кыргыз тил илиминде сөз жасоого өзгөчө маани берип, атайын илимий изилдөө менен макалаларды жана монографияларды Кыргыз улуттук илимдер академиясынын академиги Б.О. Орузбаева жазган [3]. Академик сөз жасоону тил илиминде фонетиканын, грамматиканын, лексикологиянын катарындагы өзүнчө бөлүм деп эсептеп, көлөмдүү монографиясында, "...в последнее время в исследованиях Э.В. Севортяна, А. Гулямова, Н.А. Баскакова, А.А. Юлдашева и др., вслед за академиком В.В. Виноградовым,

проблема словообразования рассматривается как особый раздел языка, имеющий отношение как к лексике, так и к грамматике (но в рамках морфологии)", деп жазган [3. 11-б.]. Демек, тил илиминин өнүгүшүнүн ошол кездеги көз карашы менен академик Б. О. Орузбаева сөз жасоону тил илиминин өзүнчө бөлүмү катары кароо менен бирге анын морфологияга өтө жакын экендигин белгилеген. Кийинки илимий ишмердүүлүгүндө бул тармакты лингвистиканын өзүнчө тармагы катары карап, макалаларды жана монографияларды жазгандыгын билебиз. Окумуштуу өзүнүн акыркы монографиясында сөз жасоонун тил илиминин бөлүмдөрүнүн катарында өзүнчө турган ролун жогору белгилеп, "Сөз жасоо проблемасы ар тараптан жана терең изилденмейинче сөздөрдүн морфологиялык түзүлүш сырын, андагы мыйзам ченемдүүлүктөрүн ачуу мүмкүн эмес" [4, 201-б.] - деп баа берген.

Жогоруда көрсөтүлгөн эмгектерде кыргыз тилинде сөз жасоонун үч түрү мүнөздөлүп, изилденген. Алар, 1) сөз жасоонун лексика-семантикалык жолу, 2) сөз жасоонун морфологиялык жолу, 3) сөз жасоонун синтаксистик жолу деп аталып изилденип жана окутулуп келе жатат. Белгилүү тилчи С.А. Давлетов кыргыз тилиндеги сөз жасоонун түрлөрү боюнча башкача көз карашты айткан. Ал, "Азыркы кыргыз тилинде сөз жасоонун эки жолу бар: 1) морфологиялык жол, 2) синтаксистик жол" [5, 26-б.], деп жазып, сөз жасоонун лексика-семантикалык жолун "... көп маанилүү сөздөрдүн маанилеринин арасындагы байланыштын үзүлүп кетип, ар башка сөздөргө (омонимдерге) айланыш же жаңы (башка) мааниге ээ болуш жолун билгизет" [5, 27-б.], деп, аны "сөз жасоодо эмес, лексикалык семантикада изилдене турганын" белгилеп көрсөткөн.

Бирок, азыркы кыргыз тилинде сөз жасоонун үч түрү тууралуу сөз жүрүп, окутулуп келе жаткандыктан, сөз жасоонун лексика-семантикалык жолу аркылуу да сөздөрдүн жасалганы, анын ичинде дан өсүмдүктөрү боюнча лексиканын да толукталышынын болгондугу тууралуу иликтөө жүргүздүк.

"Пополнение словарного состава в тюркских языках происходило с древнейших времен не только за счет использования продуктивных словообразовательных аффиксальных моделей и лексикализации словосочетаний. Лексика языка обогащалась и в связи с функционированием лексико-семантического способа словообразования" [3, 261-б.], деп жазат академик Б.О. Орузбаева. Сөз жасоодогу бул ыкманы өнүктүрүп, автор лексикалык омонимдерди да лексика-семантикалык сөз жасоонун натыйжасы катары

караган. Мисалы, алгачкы омонимдер тууралуу айткан пикирин келтирүүгө болот. “Первичные омонимы, образованные, по-видимому, в результате использования одного и того же слова в двух не связанных между собою значениях (например, в глагольном и именном). Это, безусловно, один из пережиточных, но исторически древнейших способов словообразования” [3, 265-266-бб.], деп аныктама берет.

Бирок, Б.М. Юнусалиевдин алгачкы омонимдер, алардын сөз жасоодогу ролу тууралуу терең изилдеп келип, алгачкы омонимдердин семантикалык жактан бирдей эле түшүнүктү билдирерин белгилеп минтип айткан: “... выражают семантически одно и то же понятие, различаясь лишь грамматически” [2, 65-б.]. Б.М. Юнусалиевдин бул көз карашынын өзүнөн 5 жыл мурда айтылганына карабастан академиктин “не связанных между собою значениях” деп калпыс ойдо болгондугун белгилейбиз. Чындыгында алгачкы омонимдерде сөзсүз түрдө кандайдыр бир маанилик байланыштын бар экендигин окумуштуулар белгилеп жүрүшөт.

Сөздөрдүн жасалышындагы бул жол кыргыз тилинин грамматикасында “Тилдин составындагы сөздөрдү жаңы мааниде колдонуу. Мындай ыкма *сөз жасоонун лексика-семантикалык жолу* деп аталат” [3, 15-б.] деген аныктама менен жазылган. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасындагы дан өсүмдүктөргө байланыштуу лексиканын калыптанышында сөз жасоонун ушул ыкмасы, лексика-семантикалык ыкма менен жасалган сөздөр да бар.

Айрым сөздөрдүн мезгилдер өтүп, элдин жаңы кесиптер менен иштеп эмгектенгендигинин натыйжасында башка маанилерде колдонула баташы менен, башкача айтканыбызда, сөз жасоонун лексика-семантикалык жолу менен жаңы маанидеги сөздөр пайда болгон. Лексика-семантикалык жактан маанилери кеңейип, кесиптик лексиканын дыйканчылык тармагына өтүп калган сөздөргө талдоо жүргүзөбүз.

Боо – *баштапкы мааниси* жип, байлооч жип. Андан ар нерсенин боосу: *бел боо, жел боо, үзүк боо, түндүк боо, чарык боо* ж.б. татаал сөздөр жаралган. Мына ушул *боодон* метафораланып, башкача айтканыбызда, лексика-семантикалык жактан кубулуп, орулган эгинди кырманга жеткире турган кылып боолагандагы көрүнүшү – *боо* пайда болгон. Бул сөздүн баштапкы формасы *баг – бай – бог*, бул сөздүн байыркы кыргызчасын Б. М. Юнусалиев *ба-* “связывать, обвязывать” деген этиш сөз деп аныктап далилдеп жазган [2, 68-б.].

Кайрак – *баштапкы мааниси* сугарылбаган айдоо жер: *кайрак жер*. Мына ушул сөздүн маанисинде

семантикалык кеңейүү болуп, кайрак жерге эгилген эгиндин өзү **кайрак** деп аталып калган: *кайрак айдайт* – *кайрак* жерге себилчү буудайдын же арпанын сорту. Бул сөздөн *кайрак буудай, кайрак арпа, кайрак эгин* деген сыяктуу татаал сөздөр жасалган.

Кош – *баштапкы мааниси* экөө, бирге жүргөн экөө. Мына ушул маанисинен метафораланып, лексика-семантикалык жактан кубулуп, жер айдаган шайман ага кошулган өгүздөрү менен, мына ушуларды түшүндүрүп жаңы мааниге ээ болгон *кош*. Жерди айдаганда эки өгүз кошулган, алар *кош өгүз* деп да айтылат. Кыргыз тилинде *кош* деген сөз *эки* деген сөз менен синоним маанисинде айтыла берет: *кош ооз мылтык, кош колдоп*, эки деген маанини билдирип жер-суу аттары да бар: *Кош-Көл, Кош-Дөбө, Кош-Терек, Кош-Булак* ж.б. Бул сөзбашка мааниге өтүп, дан өсүмдүктөр лексикасынын катарына келгенде да андан татаал сөздөр пайда болгон: *ат кош* (атты кошуп жер айдоо), *бир кош* (кош менен дем албай айдап коё тургандай кеңдиктеги жер), *кош чыкты* (жаз келип жер айдоонун башталганы), *кош чыгар* (жер айдоону башта деген сөз) ж.б.

Кулак – арыктагы суунун сугарууга ылайык кылып бөлүнүшү. Бул сөз адамдын же жаныбарлардын *кулагы* маанисинен өнүгүп, лексика-семантикалык жактан өтмө мааниси пайда болуп, биз изилдеген сөздөр тобун толуктаган. Бул сөз ушул маанисинде тува тилинен да жолугат. Тувача-орусча сөздүктө *кулак уха // ушной* деген сөздүн көп маанилүүлүгү катары төртүнчү мааниси *ответвление орсительного арык* [7. 263-б.] болуп катталган. Кыргыздардан абдан алыста жашаган түрк элинин – тува элинин лексикасында бар, демек, *кулак* дыйканчылык лексикасындагы сөз катары өтө байыркы сөз болуп эсептелет. Өтө байыркы замандарда эле лексика-семантикалык жактан өнүгүп жасалган сөз экени белгилүү болуп жатат.

Тап – жердин айдап үрөн себүүгө даяр болгон кези. К.К. Юдахиндин сөздүгүндө бул мааниге сөз катталган эмес. Биздин оюбузча бул сөз К.К. Юдахиндин сөздүгүндө катталган **тап** деген сөздүн бешинчи маанисинен, орусчага “тренировка, подготовка (*коня к скачкам или ловчей птицы к охоте*)” деп которулган маанисинен метафораланып, мааниси кеңейип, *жердин тапка келиши* болуп өнүгүп чыккан [8, 704-б.]. Элден чогулткан материалдарда, “шалыны жер тапка келип турганда кечиктирбестен эгиш керек”, деп айтылган.

Тары. К. К. Юдахиндин сөздүгүндө диалектилик этиш-сөз катары катталган: “**тары** - *сев. редко*

пахать, сеять, возделывать землю; **жер тарып жүрдүк** мы пахали землю, мы занимались земледелием” [8, 712-б.]. Сөздүн бул мааниси байыркы замандарда, али жер казган эмгек куралдары пайда боло элек кездердеги элдин жар иштеткендигинен кабар берген сөз экендигин айтып турат. Жер иштетүүгө байланыштуу кесиптик бул сөз, **тары** деген сөз кадимки эле **тары-**, **таары-** деген этиш сөздөрдөн өнүгүп келип чыккан, сөздүн лексикалык мааниси метафораланып, жаңы мааниге ээ болуп калганынан пайда болгон. Дан өсүмдүгүнүн өзү да, таруу деген сөз да мына ушул **тары-**, **таары-** деген этиш сөздөрдөн келип чыккан болуш керек.

Топон деген сөз кырманда кызылды шамалга салып, кыпынынан ажыратып бөлүп алгандагы шамал учурган *кыпындын топтолуп калгандагысы* болуп саналат. Негизи, дан өсүмдүгүнүн даны алынгандан калган бөлүктөрүнүн баарын эле **топон** дейт. Ошон үчүн кырманда темин тарткан өгүдөрдү айдаганда, *топону сага пайда, кызылы мага пайда* деп ырдалат. Сөз **топ** (чогуу, чогулгандык) деген уңгудан келип чыккан болуш керек. **Топон суу** деген сөз айкашындагы мааниси дыйканчылык лексикасындагы маанисинен өнүгүп, лексика-семантикалык жактан мааниси кеңейип пайда болгон деп эсептейбиз.

Урук – *баштапкы мааниси* заттын өнүгүп көбөйө турган теги, тукуму. Мына ошол мааниден кеңейип, семантикалык жактан жерге себиле турган дан, **үрөн** маанисине өткөн. Бул сөздөрдүн экөөнүн (*урук – үрөн*) теги бир, экөө тең бир эле уңгудан (*ур – үр*) эки башка куранды мүчөлөр (*-ык – -ан*) менен жасалган. “**Ур: урук** (*ур + ук*) семена; семя; порода. Ср. монг. **үр** семя, семена; потомство” [9, 206-б.].

Талкан деген сөздү да сөз жасоонун лексика-семантикалык жолу менен жасалып, *данды кууруп бышырып, жаргылчакка тартып жасалган тамактын аты* маанисиндеги жаңы сөз келип чыккан болуш керек деп ойлойбуз. Анткени, хакас, тува тилдеринде **талкан** деп нанды айтышат.

Лексика-семантикалык жол менен дан өсүмдүктөр лексикасындагы бир нече сөздөр энчилүү атка да өтүп кеткенин байкоого болот: *Буудайчы, Буудайбек, Арпачы, Дыйканбай, Кошбай, Күрүчбек, Машакбай, Малабек, Орокчу, Эгинчи* ж.б.

Жыйынтыгында, дыйканчылык, анын ичинен дан өсүмдүктөр лексикасына байланыштуу сөздөрдүн сөз жасоонун морфологиялык, синтаксистик жолу сыяктуу эле лексика-семантикалык жолу менен пайда болгон сөздөрдүн да бир топ экендиги байкалды.

Адабияттар:

1. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери үчүн окуу китеби. - Бишкек: Кыргызстан-Сорос, 1997. - 328 б.
2. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Ч1. Развитие корневых слов. - Ф.: Киргизучпедгиз, 1959. - 148 б.
3. Орузбаева Б. О. Словообразование в киргизском языке. - Фрунзе: Илим, 1964. - 312 б.
4. Орузбаева Б. О. Сөз курамы. - Ф.: Мектеп, 1964. - 360 б.
5. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. - Фрунзе: Мектеп, 1980. - 236 б.
6. Тувинско-русский словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1968. - 648 б.
7. Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. - М.: Советская Энциклопедия, 1965. - 976 б.
8. Абдувалиев И. Словарь односложных корней и основ в кыргызском языке. - Б.: Улуу тоолор, 2017. - 322 б.